

A REPRESSIÓ DEL MAGISTERI SEGONS ELS FONTS DOCUMENTALS DELS ARXIUS

Introducció

Abans de parlar de la documentació existent als arxius és necessari fer algunes referències generals al tema de la repressió franquista que ens ajudin a entendre els documents que posteriorment treballarem. I encara, abans, m'agradaria apuntar de manera molt esquemàtica el tema de l'estudi de la Història. Perquè com sabeu bé la Història i, l'ensenyament de la Història, es pot fer de moltes maneres i des de diferents òptiques.

Permeteu-me unes cites d'autors coneguts que, estic segur, ens ajudaran a entendre la funció de la Història i el paper dels historiadors.

Como historiador, tengo pleno derecho y además obligación, puesto que lo soy profesionalmente a reflexionar sobre la Historia. Y si toda reflexión, en definitiva, parte de una preocupación actual, que se proyecta en el pasado y apunta hacia el futuro –la Historia es un diálogo permanente entre el “ayer” y el “hoy”, sin olvidar el “mañana”–, reflexiono con la finalidad de “comprender el mundo, el nuestro en el que vivimos, y el de nuestros predecesores. Es obvio que todo ello tiene a su vez, una clara proyección hacia el futuro”.

Aquest text del professor i historiador Joan Reglà,¹ mort l'any 1973, continua tenint vigor perquè ens ajuda a veure una de les funcions de l'historiador i de totes aquelles persones que treballen en el camp de la història: mirar enrere no de manera enyoradissa sinó mirar el passat per entendre el present i, d'aquesta manera, intentar canviar el futur. Ho deia en altres paraules l'historiador Josep Fontana en la inauguració del curs universitari 1991-92:

Sovint es pensa que els historiadors ens ocupem exclusivament del passat, i no és pas veritat. Ens ocupem de la trajectòria de l'home i de les societats humanes, i la sola manera de fer-ho, la sola manera de poder-ne estudiar l'evolució, és examinar-los en un arc temporal que, perquè tingui prou gruix, cal que arrenqui

del passat. Allò que ens proposem –afegeix– és entendre el present en què vivim i ajudar d'altres a entendre'l, la qual cosa explica que al dessor dels fets del passat en què se'ns veu treballar hi hagi uns problemes que són d'avui, i unes preocupacions que compartim amb la resta dels homes i les dones del nostre món.

Voldria insistir, a més, en un altre aspecte: es tracta de fer la història dels que no tenen història, d'aquells que han quedat exclosos de la història perquè l'han fet els dominadors, que l'han monopolitzada. Hi ha hagut col·lectius a qui se'ls ha negat la veu i, per tant, no tenen història i sembla, doncs, que no han existit. I això no és veritat. La història, la vida de les persones, va molt més enllà d'aquells noms que figuren en els llibres de text i en els manuals d'història. Al costat de la història general necessitem treballar i estudiar la història local; aquesta ens servirà per a una millor interpretació global de la història general, ja que explicar la història parlant només dels grans corrents universals, sense cap terme de referència més proper, serveix de poc per entendre allò que ens envolta.²

Una història que s'ha de fer no només amb els documents dels grans arxius; cal fer-la a partir de tota classe de documentació estudiada críticament i, en el nostre cas, també a partir de la història oral, que ha estat criticada per determinats sectors del món dels historiadors però que té prou rellevància a causa de la desaparició de força documents escrits. Només cal recordar, per exemple, que molts dels documents referits a la Falange varen ser destruïts durant la transició democràtica i els primers anys de la democràcia.

Investigar en història de l'educació, per petita que sigui la recerca, no penso en tesis doctorals sinó en treballs de curs de segon o tercer de carrera, crec que és un bon camí per estimar el país ja que et permet de conèi-

xer aspectes desconeguts o poc coneguts i fer alguna aportació a la història local.

El magisteri republicà: un col·lectiu renovador

El nou règim franquista què s'imposarà com a resultat d'una guerra civil en què hi ha hagut vencedors i vençuts –les ferides de la qual encara són obertes avui després de gairebé 60 anys d'haver-se acabat oficialment– actua de manera contundent contra el magisteri. Possiblement aquest col·lectiu sigui el que va patir més directament l'acció repressora dels nous governants.

Com que es tracta de bastir una “Nueva España” cal, evidentment, preparar una nova escola i un nou mestre que sigui eficaç inculcador de les noves idees. El nou règim trençarà radicalment amb els ensenyaments i la formació rebuts durant els anys republicans. I establirà el que podem anomenar la política del No. No a la coeducació, no a la llengua catalana, no a l'ensenyament laic, etc.

A mesura que els nous governants arribaven a les poblacions de Catalunya imposaven les lleis promulgades en els territoris que havien conquerit i abolien les lleis republicanes. No havia de quedar res del model escolar republicà ni del de la Generalitat ni de l'obra educadora de l'Ajuntament de Barcelona ni de... D'un model escolar que era capdavanter en renovació pedagògica durant l'etapa de la república en pau es passa a un model tradicional i conservador. Els nous governants pensen, i ho diuen, que no cal parlar ni de Montessori ni de Rousseau ni del moviment de l'escola activa ni de... perquè des de fora no ens han d'ensenyar res, ja que els models educatius els tenim mirant la tradició escolar espanyola!

El magisteri republicà serà en general un col·lectiu amb una clara dimensió social de la seva feina i vol transformar la societat mitjançant el treball ben fet a l'escola; amb l'arribada del franquisme es transforma en un col·lectiu autoreprimat i censurat; obediència i dòcil, acrític i esporuguit. D'un col·lectiu que estava influït, a Catalunya, pels ensenyaments de la Institución Libre de Enseñanza, la ILE, que intentava inculcar en els mestres que estudiaven a la Escuela Superior del Magisterio, a Madrid, la importància d'un ensenyament científic, el respecte a l'alumnat, la tolerància i la pluralitat ideològica mitjançant uns ensenyaments actius i per a tothom, es passa a un col·lectiu sense vida, dòcil complidor del nou model escolar fonamentat en el nacionalcatolicisme.

Un col·lectiu, el del magisteri, que era plural ideològicament i pedagògicament i que es transformarà en un col·lectiu silenciàt i silenciós, obediència i resignat. La plurali-

tat política es manifestava en la pertinença als diferents partits polítics, sobretot els que podríem anomenar d'esquerres, POUM, BOC, PSUC, USC, etc. i en la sindicació a la FETE i al Sindicat de Professions Liberals, aquest darrer de tendència anarquista. Hi havia un ampli sector d'ensenyants que, tot i no militar en cap partit, es definien com a persones d'idees republicanes i catalanistes.

Pel que fa a l'aspecte pedagògic el ventall d'opcions era prou ample. Mestres freinetistes treballaven activament en poblacions rurals, sobretot de les comarques lleidatanes, estimulats per l'inspector Herminio Almenros. Molts dels ateneus obrers escampats arreu de Catalunya tenien oberta una escola per a la formació dels seus fills, dirigida, sovint, per un mestre d'idees racionalistes. Els principis de l'Escola Nova eren coneguts i aplicats. Les aportacions metodològiques de Montessori, Decroly, Freinet, etc. eren conegudes i en les escoles d'estiu s'havien fet pràctiques d'Escola Nova per estimular els assistents a canviar l'ensenyament tradicional.

Publicacions com *Quaderns d'Estudi* i *Butlletí dels Mestres*, a més de les dels diferents col·lectius professionals i sindicals, ajudaven a la formació dels ensenyants. No és ara el moment d'insistir en tots aquests aspectes, que, per altra banda, han estat molt ben estudiats i ja són coneguts.³ Podem fer una distinció en l'època republicana: l'obra del magisteri en la república en pau i en la república en guerra, quan a Catalunya, el juliol de 1936, es crearà el Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), un intent d'una escola per a tothom que no quallarà a causa de la situació anòmala que viu el país;⁴ així com l'acció que força mestres feren al front a través de les milícies de cultura. Només es tractava de recordar alguns aspectes que ens permetin d'entendre la gravetat de la depuració.

I depurat a fons!

Abans hem parlat de voluntat de trencament dels nous governants amb el magisteri republicà. Ara que ja es van coneixent les dades de l'exili i de la depuració⁵ afirmo que es tracta d'un trencament radical i fet amb tota la intenció. Es tracta de castigar i atemorir el col·lectiu responsable de la formació de la infància i de la joventut.

La normativa depuradora del 8 de setembre de 1936 és clara, molt clara d'aquesta voluntat de sanció; diu, entre altres, coses el següent:

La atención que merecen los problemas de la enseñanza, tan vitales para el progreso de los pueblos, quedaría esterilizada si previamente no se efectuase una labor depuradora en el personal que tiene a su cargo una misión tan importante como la pedagógica. El hecho de

que durante varias décadas el magisterio en todos sus grados y cada vez con más raras excepciones haya estado influido y casi monopolizado por ideologías e instituciones disolventes, en abierta oposición con el genio y tradición nacional, hace preciso que en los solemnes momentos por que atravesamos se lleve a cabo una revisión *total y profunda* en el personal de Instrucción Pública, trámite previo a una reorganización *radical y definitiva* de la enseñanza, *extirpando así de raíz*⁶ esas falsas doctrinas que con sus apóstoles han sido los principales factores de la trágica situación a que fue llevada nuestra patria.

A grans trets i amb les dades conegudes fins al moment, pel que fa a Catalunya, hem de parlar de més d'un 10% de mestres, homes i dones, que van a l'exili. Normalment es tracta dels capdavaners de la renovació pedagògica i de líders polítics i sindicals. Davant l'arribada dels franquistes són moltes les persones que passaran a França (aquest és l'avantatge que tenia el fet de viure a Catalunya, un país de frontera, i no en altres zones geogràfiques de la Península) tot esperant que la situació s'aclareixi. Des d'allà i una vegada esclatada la Segona Guerra Mundial algunes d'aquestes persones retornaran a l'Espanya franquista; d'altres es quedaran a França i s'incorporaran a la resistència; d'altres seran agafades i traslladades als camps de concentració alemanys; d'altres podran marxar cap a Amèrica o a altres països d'Europa, sobretot a la Unió Soviètica.

A més, parlant d'exili, hem de recordar que durant la primera dècada del franquisme es continuarà produint una lenta i constant fugida de mestres cap a altres països; es tracta d'aquelles persones que no poden suportar la pressió sociopolítica dels nous governants i que, finalment, optaran per marxar –especialment a Amèrica– on els esperen alguns companys que ja han marxat el 1939.

De les persones que es queden algunes seran expulsades del magisteri. Aquesta serà la sanció més greu; però d'altres sancions que aplicaran les comissions Depuradores que funcionen a cada província seran tan fortes que, de fet, obligaran a deixar el magisteri. Hi ha una graduació en les sancions que va des del trasllat forçós fora de Catalunya (i mai a una província limítrofa) al trasllat forçós a una població més petita dins de la mateixa província passant pel trasllat forçós fora de la província dins del Principat. Aquestes sancions anaven acompanyades de sancions de tipus econòmic i s'aplicaven per un període de temps que variava d'un any a cinc.

Més del 40% del magisteri català va estar afectat per algun tipus de sanció! I més del 10% a l'exili! Per tant, ja podem fer-nos una idea de l'amplària i de la profunditat de la

depuració i en quin estat d'esperit queda el col·lectiu de mestres, homes i dones, que han d'exercir en el marc del nacionalcatolicisme més dur i intransigent. I això sense tenir present (és ben difícil d'estudiar) l'autocensura i l'autorepressió que durant el primer franquisme s'aplicaran bona part dels mestres.

Els fons documentals

A partir de l'experiència de les meves investigacions en els arxius gironins em permeto enumerar alguns dels arxius i fons documentals, tot fent referència a altres documents i material, que teniu més a l'abast per fer recerca en el camp de la història de l'educació de l'etapa franquista, sobretot dels primers anys, que són els més difícils d'historiar a causa de la dispersió i a la falta de documentació.⁷

Abans, però, un avís: cal ser conscients de la desigualtat de la informació que es pot trobar, ja que els arxius han estat força maltractats i no hi ha hagut la consciència que hi ha ara entre els joves arxivistes de la importància de guardar la documentació. Cal constància i paciència; investigar és un treball lent però gratificant.

La documentació escrita pot trobar-se a:

L'escola

A la mateixa escola s'hi pot trobar el *Libro de Visitas de Inspección*, que ens dona informació de l'opinió de la Inspecció a partir de les visites periòdiques que feia a l'escola i que ens permet de saber dades referents als mestres i l'alumnat, a la pràctica escolar del mestre/a, a la voluntat de la inspecció d'imposar les noves orientacions nacionalcatòliques de manera especial pel que fa als continguts de llengua i d'història, etc. En aquesta llibres les primeres dades solen ser de l'etapa republicana i arriben fins a la dècada dels seixanta, quan els inspectors deixen de fer informes escrits en aquests llibres. Mirant un sol llibre no tens gaire informació però si, afortunadament, se'n poden consultar uns quants és possible de fer-se una idea general del que passava.

Aquesta llibres solen estar en un armari on es guarden les coses velles de l'escola. En alguns casos han desaparegut perquè hi havia escrit algun informe negatiu o positiu i el mestre se l'ha emportat a casa, perquè no ens quedés constància documental o per ensenyar-lo, si era positiu, a la família. També és possible, quan l'informe és negatiu, de trobar la pàgina arrencada, etc.

A l'escola és possible trobar-hi també els llibres de control d'assistència de l'alumnat, els llibres en què s'anotaven les despeses de l'escola (sol haver-hi informació sobre compra de llibres, de material escolar, etc.), així com els llibres de la correspondència escolar

amb l'ajuntament, la Delegació del Ministeri, etc. (és possible trobar-hi informes personals sobre mestres depurats, informes sobre l'estat material de l'escola, etc.).

Aquesta documentació que ens pot proporcionar informació directa del que passava a l'escola no és fàcil de trobar a causa que, sobretot, amb la construcció d'escoles noves –i els darrers anys se n'han fet força– ha desaparegut o s'ha llençat. En alguns casos tota la documentació antiga s'ha traslladat a l'arxiu municipal, quan n'hi ha o, si es tracta d'escoles de pobles rurals, a l'arxiu comarcal.

També a l'escola s'hi poden trobar llibres escolars, que ens permeten de conèixer els continguts que s'impartien. Pel que fa als llibres n'hi ha de dos tipus, els pròpiament escolars; és a dir, aquells que servien per fer la classe: enciclopèdies, manuals de geografia, d'història, de gramàtica, etc. i aquells que de manera obligatòria enviava el Ministeri d'Educació i que servien per adoctrinar els mestres, per exemple, l'edició nacional de les obres escollides del padre Manjón entre les quals destaco *El maestro mirando hacia fuera o de dentro a fuera* o els dos volums del *Curso de orientaciones nacionales de la enseñanza primaria* o el llibre de l'inspector Antonio Onieva *La escuela nueva española*, etc.

També s'hi poden trobar quaderns de classe que ens permeten de veure els tipus d'exercicis que feien a l'escola. És especialment interessant veure els continguts dels dictats que, sovint, eren una eina d'adoctrinament. A més, és possible de trobar-hi números solts de les revistes *Mandos* i *Consigna*, publicades pel Frente de Juventudes i per la Sección Femenina, en donaven pautes polítiques i, també, orientacions per a la classe d'educació física amb taules gimnàstiques i cançons.

L'Escola Normal

A l'arxiu històric d'aquest centre on es preparen els futurs mestres s'hi guarden els expedients de l'alumnat que hi ha estudiat. És una informació molt concreta que permet recollir dades biogràfiques de l'etapa d'estudiants de mestres depurats, sancionats i exiliats, entre d'altres.

També podem trobar-hi els llibres d'actes de l'equip de govern, la qual cosa ens permet de conèixer la vida de l'escola, la informació sobre l'aplicació dels diferents plans d'estudi, etc.⁸

Delegació Territorial d'Ensenyament

És possible trobar-hi el *Libro de Movimiento de Maestros* i el *Libro de Movimiento de Maestras*, en què hi ha anotada escola per escola la relació dels mestres i de les mestres (data de la presa de possessió i del

cessament així com els canvis de categoria i els sous que cobraven, etc.) que hi ha hagut a l'escola des de mitjan segle passat fins a la dècada dels cinquanta. És un bon instrument per conèixer el grau de mobilitat del magisteri (mobilitat produïda, en part, pel procés sancionador i també per les dificultats de tot tipus que hi havia en les escoles de les zones més rurals i de muntanya).⁹

A partir de l'època de la II República fins a la dècada dels setanta la Inspecció va publicar el *Boletín de la Inspección Provincial de Primera Enseñanza*, que donava informació sobre el funcionament de les escoles i les directrius emanades des de la Inspecció. Hi ha dades administratives (nomenaments, normatives de funcionament, etc.) i també escrits d'orientació ideològica. En aquesta revista mensual s'hi publicaren les primeres llistes de sancionats per la Comissió Depuradora Provincial (llistes que no sempre coincidien amb les publicades en el BOP o en el BOME).¹⁰

A l'arxiu de la Delegació es guarden els expedients dels mestres i de les mestres que ja s'han jubilat. Són una bona font d'informació per veure, per exemple, el reingrés dels mestres quan tornen de l'exili, els informes de depuració (no sempre és possible trobar-los), els itineraris professionals, etc.

Institut Provincial de Segon Ensenyament

Era el centre on hi havia establerta la Comissió Depuradora. Els llibres d'actes d'aquesta Comissió amb els acords que prenia, si no ha desaparegut o s'ha destruït, ha de ser a l'Institut. Si aquest llibre d'actes es troba és una font informativa de primer ordre per fer un estudi qualitatiu de la repressió, ja que explica els tipus d'acusacions que s'imputen a la persona acusada i els plecs de descàrrecs que aquesta aporta. A Girona fins ara no ha estat possible trobar aquest llibre, en canvi a Barcelona l'han trobat i ha permès fer una investigació a fons sobre la depuració.

Arxius municipals

Sol haver-hi els llibres d'actes de la Junta Municipal de Primer Ensenyament amb dades referides als nomenaments dels mestres, al calendari escolar i altres qüestions referides a l'escola (o les escoles) del municipi; també pot haver-hi informació sobre temes referents a disciplina, conflicte entre escoles quan n'hi ha més d'una. En alguns casos hi ha informes consultius referits a mestres (depurats) que volen establir escoles privades a la població.

El llibre d'actes de les sessions del ple d'ajuntament també pot aportar dades relacionades amb l'ensenyament, sobretot referides a la cessió de locals per a l'edificació de noves escoles (en aquest cas és possible també de trobar els plànols i altra documen-

tació sobre el nou edifici) i a l'ajut econòmic per fer colònies escolars.

En el llibre de control de la correspondència és possible trobar-hi informes dels alcaldes (que en les poblacions era al mateix temps cap local del Movimiento) a la Comissió Depuradora sobre les activitats dels mestres durant l'etapa republicana.

Arxius comarcals

Hi ha els documents de les poblacions petites que no tenen arxiu. Sol haver-hi documents referits a les escoles però de contingut molt desiguals: llibres d'assistència, algun llibre d'actes...

La informació oral

No voldria acabar sense fer una breu referència a la informació que poden aportar les fonts orals, sempre que siguin passades pel sedàs de la crítica. Les aportacions que puguin fer els mateixos protagonistes és important si tenim present la manca de documents escrits existents. Però cal recollir la informació amb molta cura ja que sovint les informacions estan condicionades per la memòria personal i és possible que t'informin de coses passades amb els criteris actuals i que, per tant, et diguin que sí que feien activitats en català (perquè ara a l'escola és pràcticament tot en català) quan, en realitat, els antics alumnes et diuen que no, que a l'escola es feia tot en castellà.

És important tenir ben recollida la informació oral perquè ajuda a matisar afirmacions generals. A més, una entrevista ben feta pot ser ocasió de recollir informacions gràfiques de l'activitat escolar (fotografies de grups escolars, d'excursions, etc.); també et pot permetre de recuperar documents personals sobre depuració (denúncies i plects de descàrrecs, etc.) que permeten fer un estudi més qualitatiu del que va ser aquesta etapa negra de la nostra història educativa més recent.

SALOMÓ MARQUÈS SUREDA
Universitat de Girona

FONS DOCUMENTALS
PER A L'ESTUDI
DE LA HISTÒRIA
DE L'ENSENYAMENT

Tarragona
13, 14, 20 i 21 de novembre de 1998

Notes

- 1 REGLÀ, J. *Introducció a la història*. Barcelona: Editorial Teide, 1970, p. 5
- 2 FONTANA, J.; UCÉLAY DA CAL, E.; FRADERA, J. M.; *Reflexions metodològiques sobre la història local*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Quaderns del Cercle, 1, 1985, p. 5.
- 3 Vegeu, entre d'altres, NAVARRO, R. *L'educació a Catalunya durant la Generalitat 1931-1939*. Barcelona: Edicions 62, llibres a l'abast 145, 1979.
ROSSELL, M. (coord.) *La Generalitat de Catalunya. La política cultural*. Barcelona: Undariu, 1977.
- 4 FONTOURNI, E.; RIBALTA, M. *L'ensenyament a Catalunya durant la Guerra Civil. El CENU*. Barcelona: Barcanova, 1982. Aquest estudi caldria completar-lo amb estudis que ens permetessin saber què va passar fora de Barcelona, ja que la realitat en altres poblacions més petites, per les dades que coneixem ens permeten d'afirmar que l'aplicació de la nova normativa va ser força diferent.
- 5 Vegeu MARQUÈS SUREDA, S. *L'exili dels mestres (1939-1975)*. Girona: Universitat de Girona-Llibres del Segle, 1995.
GONZALEZ-AGAPITO, J.; MARQUÈS SUREDA, S. *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1996.
MORENTE VALERO, F. *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del magisterio nacional (1936-1943)*. Valladolid: Ámbito, 1997. Hi ha dades referides a les províncies de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona a més d'altres províncies de l'Estat espanyol.
- 6 Les cursives són meves.
- 7 Un exemple de l'ús que permet la documentació existent a les escoles es troba en el llibre: MARQUÈS SUREDA, S. *L'escola pública durant el franquisme. La província de Girona (1939-1955)*. Barcelona: PPU, 1995.
- 8 Un exemple de l'ús dels llibres d'actes per a la informació històrica el tenim en el llibre CLARA, J.; CORNELLÀ, P.; PUIGBERT, J. *La Normal de Girona. 150 anys d'història (1844-1994)*. Girona: Universitat de Girona, Facultat de Ciències de l'Educació, 1995.
- 9 Sobre el tema de la mobilitat del magisteri vegeu, per exemple, MARQUÈS SUREDA, S. "L'escola pública durant la postguerra: el cas de la Garrotxa (1939-1949)" A. *Sisenes Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Lleida: Escola Universitària de Magisteri, 1984, p. 457-468.
- 10 Atenció a l'hora de fer els llistats de sancionats i depurats ja que els cognoms no sempre coincideixen. Per exemple el cognom Ferrer els pots trobar imprès també Farre, Farrer, etc. és una dificultat afegida que cal tenir present per confondre persones o duplicar sancions.